

Бушин В.С.

ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ПАВЛОГРАДА КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Однією з основних проблем, з якою зустрічається будь-який дослідник, що намагається вивчати етнічний склад населення Російської імперії є відсутність відповідних показників у більшості статистичних джерел. Документи Російської імперії не мали «п'ятої графи» – «національність». Вони, як правило, обмежувалися становою приналежністю та віросповіданням.

Етнічні групи враховувалися лише тоді, коли вони складали окрему соціальну групу, як, наприклад, «іногородці». Російський дослідник історії міст Б. Миронов зазначав: «Статус «иностранца», введенный в сословном законодательстве в 1822 г., не заключал в себе ничего унижающего и обидного. Он распространялся на малые народы Сибири, Европейского Севера, Кавказа, калмыков и евреев, впоследствии — на народы Казахстана. Иностранцы подразделялись на оседлых, кочевых и бродячих, крещеных и некрещеных. Хотя в правовом положении каждой группы имелись некоторые особенности, все они по своим правам приближались до 1860-х гг. к государственным крестьянам, после – к сельским обывателям и управлялись «по законам и обычаям, каждому племени свойственным» [15, с. 32]. Етнічні (в сучасному розумінні цього слова) особливості решти народів імперію, до певного часу, не цікавили. Той же автор далі пише: «Этнические и национальные критерии не служили определяющими для продвижения по социальной лестнице. Благодаря этому между социальным статусом и национальностью отсутствовала связь» [15, с. 32].

На рівні етнографічних описів, звичайно, етнічні ознаки враховувалися. Скажемо, у «Военно-статистических описаниях Российской империи» існував відповідний розділ «племена, их нрав и обычаи». Але визначити етнічну належність окремої людини чи групи людей (особливо з протинароддя і на мікрорівні) на матеріалах тогочасної статистики дуже важко. Основними ознаками групової належності були віросповідання і соціальний стан (місце у соціальній ієрархії). Інколи до них додавалася «рідна мова». Але цей показник теж не може слугувати чіткому визначенню етнічності. ХІХ століття стало часом розгортання загальноєвропейського процесу формування нової форми організації суспільства – нації, яка приходила на зміну становому суспільству. Не залишилась осторонь цього процесу і Росія. Процес формування «большой русской нации», як називає його О. Міллер, розпочався пізніше, ніж у Західній Європі, і проходив дуже повільно, бо зустрічав опір з одного боку, альтернативних національних проєктів, а з іншого, і це головне, з боку консерваторів, прибічників збереження імперсько-станової системи [14]. Тим не менш цей процес виявився вже у 60-ті рр. ХІХ ст. і почав впливати на мовну ситуацію в імперії. Знову зішлемося на авторитет Б.М. Миронов: «До второго польского восстания 1863 г. национальная политика не имела культурно-языковой направленности, а ее жесткость проявлялась лишь в отношении польских сепаратистов и тех, кто их поддерживал; в остальных национальных регионах сохранялся прежний курс... С 1863 г. курс на административную интеграцию национальных окраин в состав империи стал всеобщим и форсированным и к нему добавилась языково-культурная унификация в форме русификации» [15, с. 37].

Додамо до цього ще слабку розробленість і непоширеність новонароджених національних літературних мов, наприклад, української, і стане зрозумілим, що освічена людина ХІХ – початку ХХ століття (особливо православного віросповідання), незалежно від власного етнічного походження, могла назвати своєю рідною мовою російську. Маючи на увазі літературну російську мову, в той час як у статистиці її відповідь була б зафіксована у графі «великорусский язык». Звичайно, можна було б зробити зауваження, що у Російській імперії навіть у 1913 році лише 3% населення мали середню та вищу освіту [2]. Однак, ці три загальноімперські відсотки на рівні окремого міста, тим більш невеличкого повітового, могли значно вплинути на ситуацію, бо склали місцеву еліту.

На макроісторичному рівні, де рахунок йде на десятки і сотні тисяч людей, «етнічна проблема» не так помітна, визначення етнічної приналежності можна корегувати за ознаками віросповідання, «рідної мови» та, головне, географії походження. Особливо це стосується процесів переселення на території, які не є корінною етнічною батьківщиною переселенців.

Російський демограф В.М. Кабузан у своїй книзі «Заселение Новороссии», спираючись на дані ревізій ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., фіксує етнічний склад населення регіону та його зміни. Але робить це, враховуючи, насамперед, «место выхода», тобто місцевість, з якої походять переселенці: малоросійські селяни та козаки, односторонці, поміщицькі та казенні селяни великоруських губерній, іноземці [9]. Тобто, в його книзі під поняттям «національність» розуміються не етнічні ознаки певного народу, які в той час статистикою

не фіксувалися, а походження з певної території носія певного соціального статусу. Зауважимо, що, враховуючи особливості статистичної практики Російської імперії, це є чи не єдиний плідний підхід.

Другою проблемою «етнічного позиціонування» населення є відсутність єдиного термінологічного апарату тогочасної статистики. Насамперед це стосується православного населення. Наприклад, у книзі «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния», в розділі «Сведения о городах...» лише для одного міста, а саме для Таганрога, є дані про «Распределение жителей города по племенам». Серед «племен» названі греки, німці, французи, англійці, італійці, євреї, араби, татари. А далі йде: «Остальные – Русские и Малороссияне» [13, с. 336]. В цій же самій книзі читаємо: «Постараемся, насколько нам известно, изобразить особья, отличительныя черты каждого из этих классов народа, опуская подробности, составляющия характеристику Славянскаго племени, так как все это более или менее известно каждому Русскому. Казенные, удельные и помещичьи крестьяне состоят из двух главных племен – Малороссиян и Великороссиян» [13, с. 264]. Тобто назва «русский» могла вживатися, навіть одним автором як назва одного з «племен» і як загальна назва для «триєдиного» народу. У збірнику «Вся Екатеринославская губерния. 1913 год» населення поділяється на «русских», «евреев» та «прочих» [3, с. 28]. І подібна практика є поширеною у більшості документів. О. Міллер пише: «Будем помнить, что, в зависимости от контекста, понятие «русский» могло охватывать всех восточных славян или относиться только к великороссам. Это означает, в частности, что понятие «русское общественное мнение», употребленное в названии книги, включает в себя публицистику всех тех авторов, кто причислял себя к русским, то есть и великороссов, придерживавшихся различных вариантов русской идентичности, и тех малороссов и белорусов, которые разделяли концепцию общерусской нации» [14]. Враховуючи вищесказане, будемо орієнтуватися саме на релігійну ідентичність населення, вважаючи слово «русский» синонімом слова «православний». Там, де статистичні дані дозволяють говорити про «родной язык» ми будемо вживати слова «великорос (великорус, великоруський)» і «малорос (малорус, малоруський, малоросійський)». Слово «українець» в сучасному значенні етнічної назви в ХІХ – на початку ХХ ст. широко не вживалося і значення етнічної самоназви для більшості населення ще не мало. Словом «українець» в Російській імперії, як правило, позначали представника певного ідеологічного напрямку – прихильника національного проєкту, який був альтернативним «большой русской нации».

Етнічна «діагностика» складає певну проблему і під час дослідження єврейського населення. В статистиці слово «єврей» вживалося в значенні релігійної приналежності, тобто в значенні «іудей». Згідно з законами Російської імперії будь-який іудей, який прийняв православ'я, міг вважати себе «русским» і робити будь-яку кар'єру. На нього вже не розповсюджувалися обмеження «смуги поселення», хоча він, зрозуміло, залишався етнічним євреєм. Для прикладу можна згадати діда Володимира Ілліча Ульянова (Леніна) Ізраїля Бланка (1799–1870). У 1820 р. він хрестився з ім'ям Олександр Дмитрович, закінчив Імператорську медико-хірургічну академію, служив лікарем у Санкт-

Петербурзі, а потім у Пермі та Златоусті, отримав чин статського радника (рівний полковнику) і, відповідно, спадкове дворянство. У 1847 р. він вийшов у відставку і купив маєток Кокушкіно під Симбірськом, в якому до виходу заміж жила мати Леніна Марія Олександрівна [10]. Тобто, хрещені етнічні євреї в статистиці як «євреї» вже не враховувалися, проходячи по графі «православні» (або іншої християнської конфесії). Тут будемо вживати слово «єврей» у значенні синоніма терміну «іудей».

Таким чином, рахувати етнічний склад населення Павлограда кінця XVIII – початку XX ст. можемо достатньо умовно, на рівні відсотків, спираючись головним чином на дані про релігійну та мовну ідентичність мешканців міста.

«Описание города Павлограда» 1799 р. не містить інформації ані про етнічну (мовну), ані про релігійну ідентичність мешканців міста [18]. Можна зробити припущення, що абсолютна їх більшість (умовно 100%, без урахування можливих старообрядців) належала до православної громади.

За «Описанием города Павлограда» 1840 р. з 5435 мешканців міста 693 зазначені як євреї [19]. Представників інших віросповідань не названо. Відповідно, припускаємо, що православних – 4742, тобто 87%.

«Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год» називає такі дані: «На 100 православн. исповед. 28 Евреев» [20, с. 175], тобто православних у місті було 72%. Але цифрових даних по віросповіданням «Памятная книжка» не дає, тому більш достовірними видаються дані 1865 року, які містить «Географическо-статистический словарь «Российская империя». З 8653 мешканців у Павлограді 7468 православних (86%) [4, с. 110].

Енциклопедія Брокгауза і Ефрона 1896 р. розміщує дані про 12875 православних [24, с. 572]. Враховуючи, що загальна кількість павлоградців становила 18872 чоловік (за даними цієї ж Енциклопедії), це складає 68,22%. Всеросійський перепис 1897 р. містить інші дані: православних у місті було 10734 чол. [22, с. 3]. З урахуванням загальної чисельності мешканців у 15775 осіб це також складає 68%. Довідник «Вся Екатеринославская губерния» за 1913 р. зазначає: «Число жителей 30725 человек, из них: русских 73%, евреев 26 и остальных 1%» [3, с.28].

Перша систематична спроба мовного визначення населення була здійснена під час Всеросійського перепису 1897 р. За її даними 10740 мешканців Павлограда (тобто 68%) назвали своїм «родным языком» «великорусский с малорусским и белорусским» [22, с. 3]. З них великоруську мову рідною назвали – 5421 (34,36% від загальної кількості населення міста) і малоруську – 5273(33,42%) [22, с. 74]. Тобто, за мовною ознакою «русское» населення розділялося навпіл.

Міграція євреїв у Новоросію починається в останньому десятилітті XVIII ст. Саме після указу Катерини II від 23 грудня 1791 р. «О предоставлении евреям гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области» починається масове переселення євреїв з Литви, Білорусії, Правобережної України. Після поділів Речі Посполитої і приєднання названих територій до Російської імперії цей потік посилюється ще більше. У Катеринославі перші євреї з'являються у 1793 р. На межі XVIII – XIX ст. в губернському місті проживало

близько трьохсот євреїв, на території губернії близько тисячі [7]. В «Описании города Павлограда» 1799 р. євреї серед мешканців ще не згадуються [18]. В той же час, на одному з надгробних каменів старого єврейського цвинтаря вдалося розгледіти рік смерті: «1809». Тобто, появу перших євреїв у Павлограді можна датувати початком ХІХ ст. В «Описании города Павлограда» 1840 р. кількість єврейського населення міста становила 693 чоловік (362/331) [18]. Враховуючи, що загальна кількість мешканців, згідно з цим документом нараховувала 5435 осіб, це складає приблизно 12,75% населення міста. За даними 1865 р., які містить «Географическо-статистический словарь «Российская империя», єврейська громада налічувала 1185 чоловік (з них 631 чоловічої статі) [4, с. 10]. З урахуванням чисельності населення Павлограда у 8653 людини, це становить 13,69% населення міста.

За даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона 1896 р. в Павлограді мешкало 4970 іудеїв [24, с. 572]. Всеросійський перепис населення 1897 р. називає цифру 4382 особи [22, с. 3]. «Брокгауз і Ефрон» називають чисельність мешканців Павлограда – 18872 чоловік. Всеросійський перепис – 15775. Тобто, за даними Енциклопедії євреї складають 26,33% населення міста. За даними перепису – 27,77% павлоградців. Відсотки достатньо близькі. І в тому, і в іншому випадку – понад чверть мешканців міста.

Збірник «Вся Екатеринославская губерния» за 1913 р. подає такі цифри: «Число жителей 30725 человек, из них: русских 73%, евреев 26 и остальных 1%» [3, с.28].

З моменту своєї появи у Новоросії і до середини ХІХ ст. єврейські громади продовжували жити тим життям, яке склалося ще у середньовіччі. Євреї були організовані у релігійні общини (кагали), які знаходилися під жорстким контролем рабинів і багатой верхівки громади. У другій половині ХІХ ст. починається процес, який назвали «емансіпацією». І.Р. Шафаревич описує цей процес так: «В XVIII – XIX вв. происходит резкий перелом в положении европейского еврейства, а именно: среди евреев возникает быстро растущее движение за выход из изоляции, за усвоение образа жизни окружающих народов, их культуры. Это течение придает совершенно новый характер европейским еврейским общинам. Параллельно усиливается борьба и за юридическое равноправие евреев, которого они и добиваются в XIX в. в подавляющей части европейских стран. Принятие евреями образа жизни европейских народов в среде этих народов часто называют «эмансипацией», в еврейской же среде это течение называли «Хаскала», а сторонников его — «маскилим» [23, с.356]. Одним з перших маскілім в Павлограді був купець Василь Аптекман, син якого Осип Аптекман (народився у 1849 р.) писав у своїй автобіографії: «Отец пользовался уважением как среди своих единоверцев, так и широких кругов православного общества. Первые читли его за его глубокие знания еврейского закона. Вторые – за решительную отрешенность его от еврейской исключительности и нетерпимости, за горячую приверженность его к русскому просвещению. Отец мой был в нашем городе одним из первых пионеров русского просвещения среди евреев, он первый внес русскую речь в нашу семью, он принес с собою русскую книжку» [1].

Але на шляху широкого проникнення євреїв в життя Російської імперії стояло кілька перешкод. Перша – заборона селитися поза «смугою осілості», яка включала в себе прибалтійські, польські, білоруські і українські губернії. Друга – «процентна норма» – відсоток учнів-євреїв, яким дозволялося вчитися у казенних гімназіях і університетах. Вона була визначена в 10% для «смуги осілості», 5% – поза нею, 3% – в столицях (Петербурзі і Москві). Також було заборонено ставати державними службовцями (в тому числі офіцерами) і купляти землю в сільській місцевості. Всі ці обмеження розповсюджувалися виключно на осіб іудейського віросповідання.

Проте зупинити єврейський потяг до освіти ці заборони не змогли. У 1881 р. в «Обзоре Екатеринославской губернии» було зауважено: «Невозможно пройти молчалием, что в числе учащихся собственно в средних учебных заведениях, за исключением семинарии и духовных училищ, на 1909 человек обоего пола православного вероисповедания приходится 953 человека иудейского вероисповедания или почти 50%, тогда как общее число евреев, проживающих в 10 городах, в местечке Никополе и посаде Азов, по отношению к числу жителей православного вероисповедания, проживающих в тех же местах, составляет лишь 16%...» [17, с. 33]. Зокрема, в «Павлоградской мужской прогимназии находится 44 ученика православного вероисповедания и 72 человека еврейского вероисповедания. В Павлоградской женской прогимназии 28 учениц христианок и 28 учениц евреек» [17, с. 33].

Непрямим підтвердженням широкого розповсюдження в середовищі павлоградських євреїв російської мови і освіти може слугувати ознайомлення з надписами на надмогильних плитах єврейського цвинтаря. Якщо найдавніші з них (розташовані в північній частині кладовища) містять надписи виключно на івриті, то в південній частині цвинтаря багато пам'ятників (більш «нових» на вигляд) з написами як на івриті, так і російською мовою. І саме вони датуються кінцем ХІХ – початком ХХ ст. В якості прикладів можна навести такі надписи: «Міхля Гершеновичъ // 8 го мая 1894», «Мария Подольская // 1909», «Соломон Григорьевичъ // Магазинеръ // сконч. 22 сентября 1911 г.». Цікавою є дуже стара надмогильна плита в північній частині цвинтаря, поверх якої прикріплено більш нову на вигляд мармурову дошку з надписом: «Возобновляю память // дорогой матери моей // Сепфоры Григорьевны // Городецкой // умерла в марте 1850». Скоріше за все, дошку зроблено на початку ХХ ст, бо вона не містить написів на івриті.

Попри розповсюдженість російської мови в єврейському середовищі наприкінці ХІХ ст., павлоградських євреїв не можна вважати асимільованими чи, навіть, такими, які стали на шлях асиміляції. Підтвердженням цього є дані Всеросійського перепису 1897 р. Тоді іудеями назвали себе 4382 мешканців Павлограда. А рідною мовою назвали «єврейську» 4353 людини [22, с.3]. Різниця невелика – 29 осіб. Причому, скоріше за все, ці 29 могли назвати рідною німецьку чи польську мови, тому що кількість православних практично співпадає з кількістю носіїв «великорусского с малорусским и белорусским». І це не враховуючи православних молдаван і греків. А ось кількість католиків і протестантів не співпадає з кіль-

кістю носіїв польської і німецької. Поза статистикою залишаються хрещені євреї і 72 особи, рідна мова яких захована під графою «Остальные».

Величезною була роль єврейської громади в економічному житті міста. Абсолютна більшість підприємств, які склали основу павлоградської економіки, належала євреям. Серед найбільших підприємців назовемо Єроміцького (ситценабивна фабрика і паровий млин) [3, с. 39, 50], Венгеровського (ситценабивна фабрика і паровий млин) [3, с. 39, 49], братів Ривкіних (чавунно-ливарний завод) [3, с. 45], Мошкевича (пивоваренний завод) [3, с. 53], власників парових млинів Звенигородського [3, с. 51], Вільнянського і Турубінера [3, с. 54], Балабана, Шифрина, Подольського, хазяїна бричкового заводу Магазінера [3, с. 49], братів Ізраїловичів (акціонерне товариство борошномельного і круп'яного виробництва) [8, с. 571], власників типографій Браїловського [11], Лифшиця і Шатуновського [21], Гіммельфарба [5, с. 10], власника кондитерської фабрики Гомельського [5, с. 25], хазяїна кондитерської фабрики і ресторану Гехтмана [5, с. 31, 64]. Це не враховуючи власників магазинів, майстерень, шинків, аптек, агентів банків, дрібних ремісників і зубних лікарів, чия професія була виключно єврейською. До речі місцеву газету «Провинциальное слово: Орган павлоградской общественной мысли прогресса» видавав власник пекарні Нудельман [5, с. 12].

У другій половині XIX ст. замкнене життя єврейських релігійних общин стало швидко розпадатися. Молодь кидала релігійні школи і патріархальний побут і вливалася в російське життя – освіту, мистецтво, економіку. На початку XX ст. цей вплив досяг такого масштабу, що став вагомим фактором російської історії. Особливо це кидалося в очі в політиці. В усіх течіях, ворожих тодішнім порядкам – в ліберальній пресі, лівих партіях і терористичних групах – євреї, як за чисельністю, так і за керівною роллю, займали місце, абсолютно неспівставне з їх часткою в населенні країни. «...Факт безусловный, который надлежит объяснить, но бессмысленно и бесцельно отрицать», – писали про це об'єктивні єврейські спостерегачі у збірнику «Росия и евреи» [10, с. 123].

Одним з таких євреїв, що подалися у велику російську політику, був вже згадуваний вище уродженець Павлограда Осип Васильович Аптекман (1849 – 1926), революційне прізвисько «Оська» – один з видатних діячів народницького руху, член організації «Земля і воля», один з засновників групи «Чорний переподіл» і партії «Народне право» [16].

У 1903 р. в Павлограді виник соціал-демократичний гурток, заснований С.Г. Могилевським, який проводив агітаційну та організаційну роботу серед робітників, гімназистів, солдатів [8, с. 572]. Активну участь у діяльності павлоградських соціал-демократів брав Є.А. Гурвич, який залишив спогади про цей період свого життя [5].

Але під час революційних подій 1905 – 1907 рр. община павлоградських євреїв намагалася продемонструвати свою лояльність. Про це свідчить лист з канцелярії міністра внутрішніх справ на ім'я Катеринославського губернатора від 18 травня 1907 р: «ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР ВЫСОЧАЙШЕ повелеть соизволил благодарить Павлоградскую еврейскую общину за выраженные в телег-

рамме на имя Министра Внутренних Дел от 14 мая чувства по поводу предотвращения злодейского против ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА замысла» [12].

Можна з повним правом стверджувати, що павлоградські євреї відіграли в житті міста значущу роль. Це впливало як з чисельності громади, так і з того місця, яке посідали в соціальній ієрархії міста її представники. Їх вплив був визначальним в економічному житті міста і дуже вагомим – у громадському і політичному.

Серед інших релігійних громад можна назвати католицьку, протестантську та мусульманську. За даними Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, у місті нараховувалося 210 католиків, 286 протестантів та «прочих, в том числе магометан» – 97 [24, с. 572]. Перепис 1897 р. містить зовсім інші цифри: католиків – 338 (2,14%), протестантів – 97 (0,61%), «магометан» – 216 (1,36%) [22, с. 3]. За рідною мовою дані перепису розподіляються так: німецька – 71 (0,45%), грецька – 21 (0,13%), польська – 312 (1,98%), молдавська – 7 (0,04%), татарська – 185 (1,17%), турецька – 14 (0,08%), решта – 72 (0,45%) [22, с. 3].

Таким чином, підводячи підсумок, можна констатувати, що Павлоград з моноконфесійного (православного) міста наприкінці XVIII ст. завдяки зростанню іудейської громади протягом першої половини XIX ст. перетворюється на двоконфесійне місто з домінуючою роллю православних (співвідношення 87% до 13%). Протягом другої половини XIX ст. чисельність іудейської громади зросла вдвічі, але домінування православної общини збереглося (співвідношення 68% до 27%). За цей же час в місті з'явилися ще три невеличкі громади: католицька, мусульманська і протестантська, кількість яких разом нараховувала близько 4% населення міста. Протягом першого десятиліття XX ст. православна громада збільшила свою чисельність до 73%, іудейська залишилася практично на тому ж рівні – 26%, решта скоротила свою чисельність до 1%. Тобто чисельність православних зросла насамперед за рахунок різкого зменшення чисельності католиків, мусульман і протестантів.

За етнічною ознакою (точніше за «рідною мовою») населення Павлограда наприкінці XIX ст. розподілялося на чотири частини. Перші дві – великоруська та малоруська – приблизно рівні за чисельністю (по 34%), третя – єврейська – 27%, решту склали поляки (2%), татари (1%), німці (0,5%) і представники інших етносів (1%).

Цікаво порівняти ці цифри з даними 1926 р., коли вже перепис враховував графу «національність». Зауважимо, що під час громадянської війни населення Павлограда порівняно з 1913 р. скоротилося вдвічі і становило у 1923 р. 15709 осіб (що практично дорівнює показникам 1897 р.), у 1926 р. – 17957 осіб [6, с. 8]. Національний склад за переписом 1926 р. у відсотках становить: українців – 61,8; росіян – 13,9; євреїв – 20,9; поляків – 0,7; німців – 0,5; білорусів – 0,6; інших – 1,6 [6, с. 8].

Отже, кількість українців збільшилася майже вдвічі, росіян – зменшилася в 2,5 рази, євреїв – зменшилася незначно, поляків – вдвічі. Окрім втрат громадянської війни, ці зміни можна пояснити міграцією (поляків до відтвореної Польської держави, євреїв після відміни «смуги осілості» до центральних районів Росії). Але головним чинником стала ситуативна зміна ідентичності під

впливом внутрішньої політики держави. В умовах національної політики Російської імперії православному підданому вигідніше було записатися в «русские». В умовах радянської політики «коренізації» вигідніше бути ставати українцем.

Бібліографічні посилання:

1. Аптекман О.В. Автобиография // www.narovol.narod.ru/Person/aptekman.htm
2. Волков С. Интеллектуальный слой в советском обществе // samisdat.com/5/55/554-ogl.htm
3. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год / Редактор-издатель Н.Г. Подковыров. – Екатеринбург, 1913.
4. Географическо-статистический словарь «Российская империя»: Составлен по поручению Императорского Русского географического общества действительным членом общества П.Семеновым. – СПб., 1873. – Т. IV.
5. Гурвич Е.А. Путиами непроторенными. – М.: Советский писатель, 1964. – 272 с.
6. Дніпропетровщина в цифрах: Статистично-економічний довідник Дніпропетровської області. – Харків: Державне планово-економічне видавництво «Господарство України», 1934. – 154 с.
7. История еврейской общины // djc.com.ua/?page=content&mnu=1&type=History
8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 томах: Дніпропетровська область. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1969.
9. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719 – 1858) – М.: Наука, 1976.
10. Кожин В.В. Россия век XX-й. 1901 – 1939. – М.: Алгоритм, 2001.
11. Краткая история 135-го Пехотного Керчь-Еникальского полка: Составлена подполковником Н.А. Гран. – Павлоград, 1898. – 96 с.
12. Лист з канцелярії міністра внутрішніх справ на ім'я губернатора від 18 травня 1907 р. // ДАДО. – Ф.11. – Спр. 649. – Арк. 90.
13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Екатеринославская губерния. / Составил Генерального Штаба капитан В. Павлович. – СПб., 1862. – 351 с.
14. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) // ukrhistory.narod.ru/texts/miller.htm
15. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 2-е изд. испр. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Том I. – 548 с.
16. Народная воля: Персоналии // narovol.narod.ru/Person/person1.htm
17. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 год: Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора. – Екатеринбург, 1882. – 55 с.
18. Описание Атласа Новороссийской губернии 1799 года. Ч.2. Описание города Павлограда // ЦДВІА. – Ф. ВУА. – Д.18336. – Копія в фонді Павлоградського історико-краєзнавчого музею.
19. Описание города Павлограда // Фонд Павлоградського історико-краєзнавчого музею.
20. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год: Издание Екатеринославского Губернского Статистического Комитета. – Екатеринбург, 1864. – 392 с.
21. Памятка 135-го Пехотного Керчь-Еникальского полка. / Составил шт.-капит. Захва. – Павлоград, 1904. – 16 с.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи. 1897: Том XIII: Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – 234 с.
23. Шафаревич И.Р. Трехтысячелетняя загадка // lib.aldebaran.ru/author/shafarevich_igor/shafarevich_igor_trehtysyacheletnyaya_zagadka/
24. Энциклопедический словарь. / Издатели Ф.А.Брокгауз (Лейпциг) и И.А.Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1897. – Том XXIIа.